

JUSTICE
JUSTITIE

SÉCURITÉ
VEILIGHEID

APRIL 2019 | #14 |

DE BELGISCHE
JUSTITIEPALEIZEN VAN
1830 TOT 2008: TUSSEN
VERANDERING EN
CONTINUÏTEIT

Gaëlle DUBOIS

JUSTITIEPALEIS

GERECHTELIJKE
ARCHITECTUUR

JUSTITIEEL
ERFGOED

BEELD EN
VOORSTELLING
VAN JUSTITIE

DE BELGISCHE JUSTITIEPALEIZEN VAN 1830 TOT 2008: TUSSEN VERANDERING EN CONTINUÏTEIT

In België kenden de justitiepaleizen, symbolen van justitie, hun opgang in de loop van de 19de eeuw. In die periode werden nieuwe justitiepaleizen gebouwd of oude grondig verbouwd, opdat ze beantwoordden aan de behoeftes van een moderne justitie. De architectuur van deze justitiepaleizen draagt een streng en almachtig imago uit. Een eeuw later voldeden deze gebouwen niet meer aan de vereisten van justitie en moesten ze vernieuwd worden. Deze vernieuwingsgolf startte aan het einde van de 20ste eeuw, in die periode werden overal in België nieuwe gebouwen opgericht. Deze werden in een moderne stijl gebouwd en dragen het imago uit van een geactualiseerde justitie die meer verzoenend en transparant is. Het plechtige karakter werd echter wel behouden. Andere elementen bleven eveneens gevrijwaard, al zijn er ook die verdwenen.

*Als master in de geschiedenis, kunstgeschiedenis en archeologie bereidt **GAËLLE DUBOIS** een doctoraatsthesis voor bij het Centre d'Histoire du Droit et de la Justice (UCL). Haar onderzoek gaat in op de bouw van de Belgische justitiepaleizen tussen 1830 en 1914, en focust in het bijzonder op de manier waarop justitie wordt afgebeeld via de architectuur van deze gebouwen..*

Justice et sécurité/Justitie en veiligheid,
info@jsjv.be, www.jsjv.be, ISSN : 2406-6931

INLEIDING

Het justitiepaleis vormt het « schouwtoneel van het recht », de centrale plaats waar het gerechtelijk debat plaatsvindt. Het doet zich voor als een heilige plaats waar zich een eeuwenoud ritueel afspeelt, namelijk de hoorzitting, en waar een macht uitgeoefend wordt die in absolute termen alleen aan God toekomt: deze van te oordelen¹.

Het justitiepaleis heeft in de eerste plaats als functie om op één en dezelfde locatie een aantal rechtbanken en diensten samen te brengen die deel uitmaken van het gerechtelijk systeem, zodat de rechtsbedeling eenvoudiger en optimaal verloopt. Een tweede meer subtiele rol overlapt met deze pragmatische functie: het justitiepaleis moet namelijk een beeld overdragen van justitie en van de sociale orde meer in het algemeen, via een visuele code die voor elke toeschouwer duidelijk is, of deze nu vertrouwd is met het recht of niet, notabele of proletarier, autochtoon of vreemdeling.

De eerste paleizen die een discours uitdroegen over de Belgische justitie en samenleving, werden opgericht in de periode tussen de onafhankelijkheid en de Eerste Wereldoorlog. Hun vorm, hun decoratie en de boodschap die ze uitdrukken, zijn typisch voor deze relatief homogene periode in termen van smaken en gewoontes. Toch waren er in die periode ook protestbewegingen en hervormingen, die een voorafspiegeling waren van de grote veranderingen die in de twintigste eeuw zouden plaatsvinden. De meeste van deze justitiepaleizen bestaan vandaag nog steeds en een groot deel ervan is operationeel. Door de evolutie die ze in de twintigste eeuw onderging, had justitie nochtans behoefte aan nieuwe ruimtes, die groter waren, aangepast aan het hedendaagse leven en een actueler beeld weerspiegelden van justitie. Het is in dat kader dat aan het einde van de twintigste eeuw tal van nieuwe gebouwen opgericht werden.

Om welke gebouwen gaat het precies? Waar en wanneer werden de eerste justitiepaleizen gebouwd? Wat was de bestemming van de oude gebouwen bij de vernieuwing van het gerechtelijk landschap? Op welke manier veranderde het beeld van justitie in een eeuw tijd? Welke doelstellingen had men voor ogen bij het ontwerp van de oude en moderne gebouwen, en op welke punten verschillen deze gebouwen van elkaar? In dit artikel worden enkele pistes aangereikt om over deze vragen te reflecteren.

De laatste decennia zijn steeds meer onderzoekers zich gaan interesseren in de gerechtelijke architectuur, en dit vanuit verschillende benaderingen en disciplines, zoals rechten, geschiedenis, architectuur, kunstgeschiedenis of antropologie. Dit geldt echter amper voor België;

er verschenen maar een paar monografieën en een synthese over dit onderwerp ontbreekt volledig. Het huidige gerechtelijke landschap bestaat uit zowel hedendaagse als oude gebouwen. Om die reden is dit artikel – dat een algemene insteek hanteert – gebaseerd op documenten « uit de betreffende periode »: we maakten gebruik van oude en recente foto's van gebouwen en van originele teksten, uitgegeven door de bouwheren van de justitiepaleizen². Ook zeer nuttig was de literatuur over 19e-eeuwse gebouwen, in het bijzonder de inventarissen van het bouwkundig cultureel erfgoed van België³.

In wat volgt, geven we eerst een chronologisch en geografisch overzicht van de justitiepaleizen. Vervolgens bespreken we de modaliteiten van hun bouw: actoren, financiering, uitwerking van het project, etc. Tot slot gaan we in op de « taal » van de oude en hedendaagse justitiepaleizen. Deze taal analyseren we op vier domeinen: de locatie van de gebouwen, hun architecturale stijl, hun structuur (en de materialen waarin ze gebouwd zijn) en tot slot hun decoratie. Op elk van deze domeinen linken we oude en hedendaagse praktijken met elkaar. Hieruit zal blijken dat er heel wat veranderingen waren, maar ook dat er continuïteit is in de manier waarop justitie wordt afgebeeld in de architectuur van de justitiepaleizen.

DE ONTWIKKELING VAN HET GERECHTELIJK LANDSCHAP IN BELGIË (1830 – 2018)

De eerste rechtbanken - die deel uitmaakten van wat beschouwd kan worden als het hedendaagse gerechtelijk systeem - werden opgericht vanaf het einde van de Oostenrijkse periode (1794) tot aan de onafhankelijkheid. Ze werden ondergebracht in gebouwen die al bestonden (scholen, kloosters, hospitalen, etc.) en die geen gerechtelijke oorsprong hadden.

Deze « primitieve » justitiepaleizen doorstonden de tand des tijds meestal niet. Omdat ze te klein waren, bleken ze niet geschikt te zijn voor een moderne justitie. Na de onafhankelijkheid wilde de nieuwe Belgische regering deze gebouwen geleidelijk aan vervangen⁴. De wet van 4 augustus 1832, hervormd door de wet van 18 juni 1869⁵, legde de

2 De informatie over de periode 1830 – 1914 is hoofdzakelijk afkomstig van de wetenschappelijke literatuur (zie bibliografie) en van inventarissen van het Belgisch cultureel bouwkundig erfgoed (zie volgende voetnoot). Momenteel wordt deze informatie verder uitgediept met een bronnenonderzoek (processen-verbaal van de Provinciale raden en Parlementaire handelingen e.a.) en aan de hand van archieven (bouwdoSSIers), in het kader van een doctoraatsthesis die de auteur van dit artikel bijna afrondt (UCL, 2019). De analyses aangaande de hedendaagse justitiepaleizen (eind 20e eeuw – 2018) zijn dan weer gebaseerd op een studie van brochures van de Regie der Gebouwen (zie bibliografie) die de auteur uitvoerde.

3 *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, Gent – Turnhout, 1965 – 2011; Agentschap Onroerend Erfgoed, 2018. *Inventaris Onroerend Erfgoed*, (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be>); *Le Patrimoine monumental de la Belgique – Wallonie*, Luik, 1973 – 1997 & 2004 – 2011; Wallonie patrimoine. AWaP, 2018. *Inventaire du patrimoine culturel immobilier*, (http://lampsfw.wallonie.be/dgo4/site_ipic).

4 Met uitzondering van de paleizen van Oudenaarde en Brugge die in gebruik zijn gebleven tot de oorlog van 1914 – 1918 (Oudenaarde) en later (Brugge).

5 Velle K. en Drossens P., « De rechterlijke macht », in Van den Eeckhout P. en Vanthemsche G. (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België 19e - 21e eeuw. Tweede herziene en uitgebreide uitgave*, Brussel : Koninklijke Commissie voor Geschiedenis / Commission royale d'Histoire.

gerechtelijke organisatie van België vast. Deze wet preciseerde dat de hoven van beroep in vijf ressorten, zesentwintig gerechtelijke arrondissementen en 203 kantons opgedeeld zouden worden⁶. Dit wijzigde niet tot na de oorlog van 1914 – 1918.

De werkzaamheden kunnen in twee fases opgedeeld worden. De eerste fase situeert zich vlak na de onafhankelijkheid, vanaf de jaren 1830 tot begin de jaren 1850. Deze periode kenmerkt zich door een unionistische en vervolgens liberale politiek, en door een economische bloei, dankzij de industriële groei en de steun vanuit financieel milieu⁷. In die periode werden er vijf justitiepaleizen opgericht: in Tongeren (1841), Gent (1846), Bergen (1848), Verviers (1853) en Marche-en-Famenne (1854). Parallel gingen ook werken van start in de oude gebouwen van het prinsbisschoppelijk paleis van Luik (vanaf 1835) en in het oude kasteel van de hertogen van Brabant (vanaf 1831). In 1842 werden de gerechtelijke diensten ondergebracht in het oude bisschoppelijk paleis van Leper, gebouwd aan het begin van de 18e eeuw. Na 1854 lag de bouw gedurende een tiental jaren stil. Deze onderbreking had te maken met de sociale problemen die vanaf 1840 de volksmassa en stadsbewoners trof, ten gevolge van de heersende armoede.

De tweede bouwperiode ving aan in 1864 en zette zich door tot het einde van de jaren 1880. In deze periode werden de justitiepaleizen van Aarlen (1866), Hoei (1871), Antwerpen (1874), Kortrijk (1875), Dinant (1879), Doornik (1879), Charleroi (1880), Brussel (1883) en Neufchâteau (1886) gebouwd. Vier oude gebouwen werden gerestaureerd en heringericht in Veurne (1879), Mechelen (1882), Dendermonde (1884) en Namen (1888). Deze tweede bouwperiode kenmerkte zich door een economische heropleving. Bovendien was Koning Leopold II aan de macht, de zogenaamde « koning-bouwer ». In deze periode maakte ook het recht een grote vooruitgang, onder meer met de hervorming van het Strafwetboek in 1867. Omstreeks midden de jaren 1880 lieten de gevolgen van de economische depressie - die Europa tussen 1873 en 1895 trof - zich sterk voelen. Samen met de belangrijke sociale omwentelingen die België in die periode kende, kwam de bouw van het gerechtelijk landschap stil-aan tot een einde. Het justitiepaleis van Nijvel is het laatste dat gebouwd werd, in 1890. De renovatie van het oude prinsbisschoppelijk paleis van Luik stopte ook aan het begin van de jaren 1890. Bij het justitiepaleis van Verviers werd in 1896 een aanbouw gebouwd. Het oude kasteel van de hertogen van Brabant werd een aantal keer gerestaureerd, een laatste keer na de Eerste Wereldoorlog.

In 1914 telde België 26 justitiepaleizen in gebruik. Dertien ervan situeerden zich in Vlaanderen, twaalf in Wallonië en één in Brussel. Elk gerechtelijk arrondissement had het zijne. Deze moeizame werken waren nau-

⁶ Wet van 18 juni 1869 op de rechterlijke inrichting, BS 26 juni 1869.

⁷ Voor een geschiedkundig overzicht van België in de 19de eeuw, zie: Witte E., Gubin E., Nandrin J.-P. en Deneckere G., 2005. *Nouvelle histoire de Belgique. Volume 1: 1830-1905*, Brussel : Editions Complexe.

welijks voltooid, wanneer de paleizen van Oudenaarde, Leuven, Hasselt, Dendermonde en Ieper tijdens de Eerste Wereldoorlog werden vernield. In de jaren 1920 werden de meeste opnieuw opgebouwd (al dan niet in gewijzigde vorm), behalve het justitiepaleis van Hasselt dat pas in 1934 werd ingehuldigd.

De tweede helft van de 20^e eeuw bracht vooral renovaties en verbouwingen van dit eerste gerechtelijke landschap met zich mee, vooral om de schade te herstellen die de gebouwen opliepen tijdens de oorlog van 1940 – 1945. Daarnaast waren de werken eerder beperkt. Hier en daar waren er wat renovaties, na de Tweede Wereldoorlog, « soms met haast, vaak op een onhandige manier⁸ ». Ook werd begin de jaren 1960 een nieuw justitiepaleis gebouwd in Charleroi, getekend door architect Jacques Depelsenaire. In die periode was het gerechtelijk patrimonium al sterk verouderd; de infrastructuur en de lokalen waren niet aangepast aan de noden van justitie⁹. In de loop van de eeuw was justitie inderdaad sterk veranderd. Nieuwe rechtbanken verschenen, de kamers breidden zich uit, het aantal personeelsleden en behandelde zaken nam toe... Justitie barstte meer en meer uit haar voegen. Om het plaatsgebrek in de justitiepaleizen te verhelpen, werden sommige rechtbanken ondergebracht in andere gebouwen. Deze gebouwen stonden soms in de buurt van het justitiepaleis, maar vaker elders. In Antwerpen werd het justitiepaleis al in 1911 voor een eerste keer uitgebreid, met een derde verdieping aan de achterzijde van het gebouw en in de zijvleugels. Van 1923 tot 1933 waren er nieuwe uitbreidingen, waarmee er 6600m² extra plaats gecreëerd werd¹⁰. Maar deze uitbreiding volstond niet. Vanaf de jaren 1980 begon men na te denken over een monumentale uitbreiding in de onmiddellijke omgeving van het justitiepaleis. Omwille van het residentiële karakter van de buurt en het gebrek aan beschikbare ruimte, kon dit idee echter niet verder uitgewerkt worden. Sommige rechtbanken werden dan ook verplaatst naar een andere locatie (politie rechtbank, hof van beroep, arbeidsrechtbank), waardoor de gerechtelijke diensten aan de vooravond van de 21^e eeuw verspreid waren over veertien sites doorheen de stad¹¹.

Aan het begin van de jaren 1990 vormde de accommodatie van de gerechtelijke diensten een ernstig probleem: er was sprake van een sterk verouderd gerechtelijk landschap, te weinig en onaangepaste ruimtes, een architectuur die niet het juiste beeld van justitie creëerde... Bovendien wilde men binnen justitie en de overheid in verschillen-

⁸ « [...] parfois dans la précipitation, souvent avec maladresse ». Van Belle J. et al., 2012. « Réflexion sur la symbolique des palais de justice comme un des piliers dans la ville », in *Les Cahiers nouveaux*, n°82 (augustus 2012), p. 26.

⁹ Van Belle et al., 2012, p. 26.

¹⁰ « Antwerpen. Gerechtshof Britselei », 20/01/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/gerechtshof-britselei>), [19/06/2018].

¹¹ Hooft E., 2014. « Gerechtsgebouw », 28/11/2014, in Agentschap Onroerend Erfgoed, 2017. *Inventaris Onroerend Erfgoed*, (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/207950>), [19/06/2018]; Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof van Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 4.

de provincies de gerechtelijke diensten opnieuw op een enkele locatie samen onderbrengen. In 1996 stelde de federale overheid een eerste meerjaren-investeringsplan op voor de bouw van nieuwe gerechtelijke gebouwen. Deze eerste fase had betrekking op vier van de vijf hoofdplaatsen van de ressorten van de hoven van beroep (Luik, Gent, Bergen en Antwerpen) waarvan de werken intussen werden voltooid¹². Andere investeringsplannen volgden en, in lijn met wat in de 19e eeuw gebeurde, kende België een golf aan bouwwerken.

In de eerste jaren van de 20^e eeuw werden nieuwe justitiepaleizen ingehuldigd in Nijvel (2003), Antwerpen (2005) en Gent (2006). Daarnaast werd in Aarlen een aanbouw gerealiseerd (gebouw B, 2003)¹³. Ook in Bergen gingen grote werken van start om de gerechtelijke diensten intramuros te verzamelen. In oktober 2003 werd begonnen met de bouw van een nieuwe site, voorbehouden aan de « Hoven van Justitie¹⁴ ». Daarnaast werd het oorspronkelijke justitiepaleis uitgebreid (2001 - 2005)¹⁵. Toen dit werk nog maar net was afgerond, ving de restauratie aan van de Tour Valenciennoise, waarrond de site van de « Hoven van Justitie » georganiseerd is. Parallel met de werken in Bergen werd het justitiepaleis van Luik, het vroegere prinsbisschoppelijk paleis, uitgerust met nieuwe satellietgebouwen in haar onmiddellijke omgeving (2005 tot 2012). Dit gebeurde ook met het justitiepaleis van Brussel (gebouwen Portalis, Montesquieu en Themis). Ook het gebouw van Poelaert, het pronkstuk van justitie, werd verschillende keren gerenoveerd¹⁶, net als het justitiepaleis van Charleroi. Het justitiepaleis van Ieper, in het uiterste westen van België, werd gerenoveerd (2010 – 2013) en voorzien van een hedendaagse uitbreiding (2008).

Overall in België werden restauraties doorgevoerd en nieuwe gebouwen opgericht, onder meer in Hasselt (2011), Verviers (2017) en Namen (lopende). Momenteel worden de oude justitiepaleizen van Antwerpen¹⁷ en Luik gerestaureerd. In Verviers zouden de werken in het 19^e -eeuwse gebouw weldra van start moeten gaan. Voor het Brusselse justitiepaleis wordt bekeken hoe de gevels gerestaureerd kunnen worden. De werken zouden eind 2019 of begin 2020 moeten aanvatten. Sommige daarvan

¹² Van Belle *et al.*, 2012, p. 26.

¹³ Regie der Gebouwen, 2003. *Het justitiepaleis van Aarlen. Gebouw B*, brochure, Brussel.

¹⁴ De site van de « Hoven van Justitie » omvat het hof van beroep, de kamer van inbeschuldigingstelling, het arbeidshof, het hof van assisen, het parket-generaal en de ondernemingsrechtbank (vroeger handelsrechtbank), maar ook de balie en de bibliotheek. Regie der Gebouwen, 2007. *Bergen - De Hoven van Justitie*, brochure, Brussel, p. 12 – 15.

¹⁵ Regie der Gebouwen, 2005. *Bergen. Uitbreiding van het justitiepaleis*, brochure, Brussel.

¹⁶ Restauratie van de koepel in 2001, van het plafond van de patio aan de ingang in 2005 en van de binnenplaats in 2008; eerste renovatiefase van de platte daken in zink in 2006; plaatsing van een nieuwe bestrating in de zuilengalerijen in 2008. « Brussel. Justitiepaleis », 29/03/2018, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/justitiepaleis-0>), [19/06/2018].

¹⁷ De gevels, daken en daklijsten werden al een eerste keer gerestaureerd in 2012. (« Antwerpen. Gerechtshof Britselei », 20/01/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/gerechtshof-britselei>), [19/06/2018].

zijn al aan de gang¹⁸; andere werden net afgerond¹⁹. De justitiepaleizen waar nog geen grote werken werden uitgevoerd, dienen grondig vernieuwd te worden. Dit is onder meer het geval in Doornik, dat weldra misschien een nieuw justitiepaleis krijgt²⁰.

DE BOUW VAN DE JUSTITIEPALEIZEN: ACTOREN EN PRAKTIJKEN, VAN DE 19^e EEUW TOT HEDEN

De Staat drukt via de architectuur van haar justitiepaleizen uit hoe ze justitie opvat en op welke manier ze het gerecht wil voorstellen naar haar burgers toe.

In de 19e eeuw was de bouw van de justitiepaleizen, in theorie, in handen van de provincies. De provincies, de Staat en de steden waar deze gebouwen ingepland werden, financierden de bouwwerken. De rol van elk van deze actoren was in vooraf gedefinieerde regels vastgelegd. In de praktijk kon dit protocol echter aangepast worden, in functie van specifieke situaties. In Gent werd het justitiepaleis gerealiseerd onder voogdij van de stad²¹. Wat de bouw van het nationale justitiepaleis in Brussel betreft, was het voornamelijk de Staat die zich bezighield met het financieringsproces en de besluitvorming, die in het Parlement besproken werd en door het ministerie van Justitie werd toegepast. Hoewel het ministerie van Justitie doorgaans vanuit de overheid verantwoordelijk was voor de bouw van justitiepaleizen, was dit niet altijd het geval. In Luik, bijvoorbeeld, waren de gerechtelijke diensten ondergebracht in het oude prinsbisschoppelijk paleis, een historisch gebouw dat onderhouden werd door het ministerie van Openbare Werken, dat als dusdanig instond voor alle verbouwings-, vergrotings- en restauratiewerken tussen de jaren 1850 en 1910²².

Sinds 1971 zijn de bouw en het onderhoud van overheidsgebouwen (waaronder de justitiepaleizen), net als de restauratie en het onderhoud van het federale patrimonium (historische sites en monumenten)

18 Nieuwe burelen voor de griffie van het Hof van Cassatie, « Box in de box » (inrichting van vier sterk beveiligde rechtszalen). (« Brussel. Justitiepaleis », 29/03/2018, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/justitiepaleis-0>), [19/06/2018]).

19 Installatie van een « scanstreet » (definitief scansysteem) bij de hoofdingang midden maart 2018; herinrichting van de personeelsingang, Wolstraat, midden maart 2018; nieuwe burelen voor de correctionele griffie van de Nederlandstalige rechtbank van eerste aanleg in september 2017 en vroeger een tweede renovatiefase van de platte daken in zink, in 2015. (*Ibidem*).

20 Delplanque T., 22/12/2017. « La ville de Tournai disposera-t-elle bientôt d'un nouveau palais de justice ? », op *RTBF.be*, 2018, (https://www.rtbf.be/info/regions/detail_tournai-du-neuf-dans-le-dossier-du-palais-de-justice?id=9796626), [19/06/2018]; Dubois V., 28/12/2017. « Un nouveau Palais avant que la Justice tournaisienne ne perde la tête », op *L'Avenir.net*, 2018, (https://www.lavenir.net/cnt/dmf20171228_01105003/un-nouveau-palais-avant-que-la-justice-tournaisienne-ne-perde-la-tete), [19/06/2018].

21 Niettemin werden de kosten van de werken gelijk verdeeld tussen de stad, de provincie en de Staat, die elk 300 000 frank zouden betaald hebben op een totaalbedrag van 900 000 frank. Caudron J. et al., 2007. *De Tempel van Themis*, Heule : Snoeck, p. 22 - 23.

22 Informatie afkomstig van het doctoraatsonderzoek van de auteur, dat momenteel uitgevoerd wordt (cfr noot 2).

in handen van de Regie der Gebouwen, een parastatale van categorie A, die momenteel onder de directe voogdij staat van de minister van Binnenlandse Zaken²³. Vaak worden de werken gefinancierd door één of meerdere partners uit de immobiliënwereld, waaraan de Regie dan de huur van het gebouw betaalt gedurende een bepaald aantal jaren, op basis van een promotieovereenkomst. De FOD Justitie (en de andere gebruikers van het gebouw, als die er zijn) staat dan van haar kant in voor de kosten voor onderhoud en exploitatie. Wanneer de periode bepaald in het huurcontract ten einde loopt, kan de Regie het goed kopen van de promotor.

Het is de opdrachtgevende autoriteit (meestal de provincie en soms de Staat of de gemeente) die veelal bepaalt welk beeld de architectuur van de justitiepaleizen uitdraagt van justitie. De architect speelt hier echter ook een belangrijke rol. In de 19^e eeuw werd de architect als een artiest beschouwd en hoewel deze een specifiek programma moest volgen bij de uitwerking van een project, opgesteld door de opdrachtgever, werd hem/haar een zekere vrijheid gelaten, zolang de realisatie van het werk maar binnen het geschatte budget paste. Het was trouwens niet ongebruikelijk dat dit budget overschreden werd, wat tot heel wat discussie en tandengeknars binnen het Parlement en de provinciale raden leidde. De justitiepaleizen van Brussel, waarvan de bouw bijna 50 000 000 frank kostte - terwijl er oorspronkelijk een budget van 3 - 4 miljoen²⁴ voorzien was -, zijn het voorbeeld bij uitstek van deze problematiek.

Een veelgebruikte methode om een architect aan te stellen - zowel vandaag als in de 19^e eeuw - is de organisatie van een architectuurwedstrijd. Dergelijke wedstrijden zorgen voor een zekere competitie die leidt tot esthetische en innovatieve projecten, soms gerealiseerd door bekende architecten of architectenbureaus, zoals het justitiepaleis van Antwerpen (2005), uitgewerkt door het Richard Rogers Partnership²⁵ en dat van Hasselt (2011), ontworpen door de architectengroep TWINS,

23 Volgens recente informatie die in de pers verscheen, zou de Regie der Gebouwen op het punt staan om van statuut te veranderen en een naamloze vennootschap van publiek recht te worden met haar eigen toezicht. Blomme P. en Coulée Ph., 28/03/2018. « La Régie des Bâtiments bientôt société anonyme de droit public », in *L’Echo*, 2018, (<https://www.lecho.be/economie-politique/belgique/federal/la-regie-des-batiments-bientot-societe-anonyme-de-droit-public/9996366.html>), [19/06/2018]; Blandamour R., Vervaeke H. en Willekens J., 28/03/2018. « Nouveau statut pour ma Régie des Bâtiments 28/03/2018 », videoreportage, op *Canal Z*, 2018, (<http://canalz.levif.be/news/nouveau-statut-pour-la-regie-des-batiments-28-03-18/video-normal-819877.html>), [19/06/2018].

24 Uiteenzetting van M. Tesch, minister van Justitie. (Kamer van Volksvertegenwoordigers, *Zittingsperiode van 1862 – 1863. Parlementaire Handelingen*. – Discussie. Zitting van 6 maart 1863, p. 513; Senaat, *Zittingsperiode van 1862 – 1863. Parlementaire Handelingen*. – Discussie. Zitting van 19 mei 1863, p. 178).

25 In een kortstondige samenwerking met VK Studio en Arup. Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw justitiepaleis Antwerpen*, folder, Brussel. Richard Rogers Partnership is een Engels architectenbureau waarvan de principes (duurzaamheid, stedelijke regeneratie en maatschappelijk bewustzijn) geïnspireerd zijn op de beroemde architect Richard Rogers. Hij is onder meer de ontwerper van het Lloyd’s building (Londen), de Millennium Dome (Londen), het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (Straatsburg) en de 3 World Trade Centers (New York). *Rogers Stirk Harbour + Partners*, 2018, (<https://www.rsh-p.com>), [19/06/2018].

waar de Duitse architect Jürgen Mayer²⁶ deel van uitmaakt.

Het gebeurt echter ook dat de voorgestelde projecten niet aan de verwachtingen van de opdrachtgevers beantwoorden. Dit was bijvoorbeeld het geval in 1860, in Brussel, bij een grote internationale architectuurwedstrijd. De overheid weigerde om een nieuwe wedstrijd uit te schrijven en vroeg aan architect Joseph Poelaert om het project uit te denken, op voorstel van minister Tesch. De commissie was unaniem over de plannen en keurde ze goed op 19 mei 1862. Op die manier kwam het project in handen van Joseph Poelaert²⁷.

DE TAAL VAN DE JUSTITIEPALEIZEN

In de 19e eeuw had de architecturale retoriek van de justitiepaleizen integraal tot doel om indruk te maken op de toeschouwer. Er werd gebruik gemaakt van kolossale dimensies, monumentale vormen, demultiplicatie van volumes, strikte symmetrie en een overvloedig en gesofisticeerd decor. De intimidatie die men via deze architectuur wilde uitoefenen, moest bij de toeschouwer het beeld van een meedogenloze, serieuze en strenge justitie oproepen. De justitiepaleizen verankerden zich diep in de grond met hun indrukwekkende en onverzettelijke massa, in navolging van een justitie die zich steeds dieper wortelt in het recht en in de samenleving²⁸.

In een eeuw tijd is de mentaliteit sterk veranderd. De overheden willen vandaag een heel ander beeld van justitie overbrengen: dit van een toegankelijke, gastvrije, transparante, democratische, doeltreffende en stimulerende justitie²⁹. Het plechtige en majesteuze karakter van justitie blijft echter behouden³⁰. Dit uit zich op twee manieren: justitie wordt voorgesteld als de instelling die straffen oplegt in naam van de overheid, maar tegelertijd ook als deze die de sociale rust herstelt door middel van arbitrage en bemiddeling, wat een even belangrijke rol is als de voorgaande.

Zo werd « het justitiepaleis, vroeger exclusief domein van de magistraten, ook een plaats van verzoening. Het moet niet langer alleen maar sanctioneren : het moet ook ontvangen³¹ ». In het kader van dit artikel

26 Deze laatste is onder meer bekend voor zijn spectaculaire herstructurering van *de Plaza de la Encarnacion* in Sevilla. (« Hasselt. Gerechtsgebouw », 27/02/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedmakelaar van de Federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/gerechtsgebouw-0>), [19/06/2018]).

27 Loits A. en Vandenbreeden J., 2001. *Le Palais de Justice de Bruxelles*, Brussel : Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, p. 14 – 15.

28 Loze P., 1983. *Le palais de justice de Bruxelles. Monument XIXe*, Brussel : Atelier Vokaer, p. 25, 37.

29 Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 20; Regie der Gebouwen, 2010. *Brussel. Justitiepaleis Montesquieu*, brochure, Brussel, p. 5; Regie der Gebouwen, 2011. *Brussel. Justitiepaleis Themis*, brochure, Brussel, p. 5; « Gent. Gerechtsgebouw », 28/02/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de Federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/gerechtsgebouw>), [19/06/2018].

30 Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 5.

31 [...] le palais de justice, anciennement domaine exclusif des magistrats, est devenu aussi un lieu de conciliation. Il ne doit plus seulement sanctionner : il doit accueillir ». Van Belle *et al.*, 2012, p. 25.

analyseerden we de brochures van de Regie der Gebouwen, waaruit deze reflectie ook duidelijk naar voor komt, voorgesteld door een aantal architecten en de raadgever-directeur van de Regie zelf. Op die manier komen theorie en praktijk samen. De architectuur van de nieuwe justitiepaleizen wil kalmte en sereniteit weerspiegelen in contrast met de drukte van de stad. Dit maakt de justitiepaleizen tot aparte gebouwen, die zich op een andere manier van het dagelijkse leven distantiëren dan hun voorgangers dat deden³².

DE LOCATIE

In de 19^e eeuw, situeerde de gerechtelijke functie zich in het hart van de organisatie van de samenleving. Bijgevolg werden de justitiepaleizen toen ingericht in het hart van de steden. De bouw van een justitiepaleis kon trouwens zorgen voor een boost in de ontwikkeling en de uitstraling van de stad in kwestie. Het was dus belangrijk dat het justitiepaleis een toplocatie kreeg, voor zover de middelen dat toelieten. Naarmate de jaren vorderden, ontwikkelden de steden zich en kenden ze een grote uitbreiding. Sommige instellingen werden gedecentreerd en meer en meer gebouwen werden gebouwd in de periferie, onder meer om hun toegankelijkheid te verbeteren. Zo werden enkele recente justitiepaleizen verplaatst, in navolging van het nieuwe justitiepaleis van Antwerpen. Dit justitiepaleis situeert zich op het Zuid (Bolivarplaats), een wijk in de zuidelijke periferie van het centrum, aansluitend bij de Bolivartunnel (vroeger Amam-tunnel). Het Antwerpse justitiepaleis vormt een ingangs/toegangspoort tot de stad en een schakel, boven de autoweg, tussen het centrum en de Schelde³³. Als uithangbord van de stad vormt het ook een aantrekkingspunt, waardoor de buurt zich verder kan ontwikkelen³⁴. Echter, sinds het begin van de 21^e eeuw klinkt een steeds luider roep om justitie weer naar het hart van de stad te brengen. Het is in dat kader dat in Bergen de site van de « Hoven van Justitie » werd ingeplant midden in de historische stad³⁵. Dit is ook zo in Luik, waar de justitiepaleizen, samen met hun uitbreidingen, hun stempel drukken op de toegang tot de stad³⁶.

Uit de wetenschappelijke literatuur³⁷ en een analyse van de brochures van de Regie der Gebouwen blijkt dat men de sites waar de justitiepaleizen gebouwd worden, voornamelijk kiest op basis van vier factoren: toegankelijkheid, historische en/of culturele waarde, oppervlakte en aankoop-prijs. De site moet gemakkelijk toegankelijk zijn via het openbaar vervoer en, idealiter, in de buurt van belangrijke verbindingswegen gesitueerd

³² Regie der Gebouwen, 2011. *Brussel. Het justitiepaleis Themis*, brochure, Brussel, p. 5.

³³ Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 7.

³⁴ Idem, p. 4, 13.

³⁵ Regie der Gebouwen, 2003. *Bergen – De Hoven van Justitie*, brochure, Brussel, p. 2, 4.

³⁶ « Luik. Justitiesite (Prinsbischooppelijk paleis en uitbreidingen) », 15/03/2018, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de Federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/justitiesite-prinsbischooppelijk-paleis-en-uitbreidingen>), [19/06/2018].

³⁷ Zie bibliografie.

zijn. Indien mogelijk worden de nieuwe gebouwen opgericht in de nabijheid van de oude. Dit zorgt voor een historische verankering en creëert continuïteit, enerzijds, tussen het nieuwe en oude gebouw, en anderzijds, tussen de justitie van gisteren en die van vandaag. Nochtans is dit niet steeds mogelijk, omwille van het gebrek aan plaats en de kostprijs. De nabijheid van andere gerechtelijke diensten, zoals een gevangenis of politiekantoor, is ook een element waarmee rekening gehouden wordt bij de keuze van de site. Op zich zijn de factoren die de keuze voor een locatie beïnvloeden, weinig geëvolueerd sinds de 19^e eeuw. Ruimte en kostprijs speelden toen al een centrale rol. Gezien België een nieuwe natie was, werd weinig belang gehecht aan de historiciteit van de gebouwen, die verwezen naar een vroegere culturele en gerechtelijke context. Wel ging heel wat aandacht uit naar de symbolische dimensie van de locatie. Ook de nabijheid van de gerechtelijke diensten was belangrijk. Veel gevangenissen, die massaal gebouwd werden in de loop van de 19^e eeuw, werden toen trouwens ingeplant in functie van de locatie van de justitiepaleizen, soms zelfs op dezelfde plaats (bijvoorbeeld in Verviers en Hoei).

Ongeacht de ligging vormt het justitiepaleis een architecturaal baken in de stad. Het draagt bij tot de uitstraling en de dynamiek van de stad. Om die reden evalueerde men niet alleen de inplanting van de justitiepaleizen, maar dacht men ook grondig na over de esthetische en functionele aspecten ervan.

DE STIJL

In de 19^e eeuw waren er geen officiële voorschriften wat betreft de inrichting en het uitzicht van de justitiepaleizen. Volgens de architecturale theorie diende echter de neoclassicistische stijl gebruikt te worden, of minstens een stijl die geïnspireerd was op de Grieks-Romeinse traditie. Deze stijl weerspiegelde immers het karakter dat de heersende bourgeoisie wilde toeschrijven aan de gerechtelijke instelling: grandioos, serieus, streng, rationeel, dogmatisch en gebaseerd op het Romeins recht³⁸.

In België werden de justitiepaleizen door verschillende architecten en in uiteenlopende stijlen gebouwd. De meeste architecten uit de 19^e eeuw pasten de theorie toe en maakten gebruik van de neoklassieke stijl (42%³⁹). In de tweede helft van de 19^e eeuw primeerde het eclecticisme (23% van de justitiepaleizen werd gebouwd in deze stijl⁴⁰). De decoratieve en formele richtlijnen van de Grieks-Romeinse stijl werden toen nog steeds toegepast, maar er was minder sprake van neoclassicistische soberheid en strengheid. Er kwam een meer gevarieerde en originele stijl in de plaats, die meer geladen en ontroerend was.

38 Loze P., 1980. « Historicisme et architecture monumentale », in *Poelaert et son temps*, Brussel : Crédit Communal de Belgique, p. 115.

39 Volgende justitiepaleizen werden in neoclassicistische stijl gebouwd: deze van Charleroi (afgebroken in 1969), Kortrijk, Gent, Marche-en-Famenne, Bergen, Neufchâteau, Tongeren en ook Oudenaarde, Hasselt, Leuven en Ieper, die alle vier vernield werden tijdens de oorlog van 1914 – 1918.

40 Het betreft de justitiepaleizen van Antwerpen, Brussel, Hoei, Nijvel, Doornik en Verviers.

Bovendien kreeg de neoclassicistische stijl in diezelfde periode concurrentie van de neogotische stijl. Hoewel deze in eerste instantie vooral werd toegepast bij kerken, kenmerkte ze ook de gerechtelijke architectuur in België (8% neogotische justitiepaleizen). Men kan stellen dat de neogotische stijl past binnen de gerechtelijke architectuur, omdat ze twee aspecten van justitie benadrukt. Enerzijds wil ze herinneren aan de goddelijke afkomst van justitie. Die was toen niet langer Grieks-Romeins, maar christelijk. Hiermee ondertekent ze een iconografische en juridische traditie die doorheen het Ancien Regime bleef bestaan. Ze stelt de modernere justitie voor op een continuüm met de oude justitie, opnieuw verbonden met haar Joods-christelijke oorsprong. Anderzijds doet de neogotiek zich voor als een lokale stijl, als een typische vertegenwoordiger van een natie of een regio⁴¹; op die manier linkt ze justitie aan een vaderland (België, in dit geval) of een regio met een beroemd verleden, waaraan de herinnering levendig gehouden moet worden (bijvoorbeeld het kerkelijk prinsbisdom van Luik)⁴².

Alleen het justitiepaleis van Dinant werd ontworpen in een meer zeldzame neobarokke stijl. Vanuit retorisch standpunt heeft deze stijl meer weg van het oorspronkelijke en theatrale karakter van het eclecticisme dan van de koude soberheid van het classicisme, al was deze stijl ook wel geïnspireerd op de antieke vormen.

Oude gebouwen (23% van de justitiepaleizen kunnen zo beschouwd worden⁴³) werden niet altijd herbouwd in hun oorspronkelijke stijl. Zo koos architect Godefroid Umé ervoor om het oude prinsbisschoppelijk paleis van Luik uit te breiden met een nieuwe neogotische vleugel aan de kant van de place Saint-Lambert, terwijl de al bestaande hoofdgevel - gesitueerd aan dezelfde kant - beschouwd wordt als klassiek⁴⁴. Vaak werden deze historische monumenten gerenoveerd volgens een zogenaamde « traditionele » architectuur, die typisch was voor de periode en de regio waarin ze gebouwd werden. Deze gebouwen – zoals in Namen en Turnhout – verwijzen meer naar hun oorspronkelijke functie (vroegere verblijfplaats van de gouverneurs van Namen en kasteel van de hertogen van Brabant) dan naar hun bestemming als justitiepaleis. In deze justitiepaleizen vinden we geen verwijzing naar een goddelijke, rationale of geleerde justitie. Wel willen deze gebouwen de toeschouwers intimideren. Ook leggen ze de nadruk op een eerder lokale identiteit, in navolging van de neogotische architectuur.

Vandaag ziet de architecturale esthetiek er helemaal anders uit. Terwijl de stijlen die in de 19e eeuw gebruikt werden, geïnspireerd waren op oude architecturale tradities (uit de Oudheid, Middeleeuwen en Renaissance),

⁴¹ Mignot C., 1983. *L'architecture au XIXe siècle*, Paris : Office du Livre, p. 48 – 50.

⁴² Het betreft een persoonlijke reflectie van de auteur, die tot nu toe geen publicatie kon terugvinden waarin de symboliek van de neogotische stijl in de gerechtelijke architectuur toegelicht wordt.

⁴³ Het betreft de justitiepaleizen van Brugge, Veurne, Luik, Mechelen, Namen en Turnhout.

⁴⁴ Godinas J., 2008. *Le palais de Liège, cœur de la Cité ardente*, Namen : Institut du Patrimoine Wallon, p. 64 – 66.

hanteert de hedendaagse architectuur nieuwe vormen. We kunnen verschillende strekkingen onderscheiden (hightech architectuur, postmodernisme, deconstructivisme, bionische architectuur, kritisch regionalisme, blob architectuur, etc.), maar gezien dit niet onze expertise is, gaan we hier niet verder op in. Wat opvalt, is het sobere ontwerp van de gebouwen. De structuur is gestroomlijnd, met eenvoudige volumes. De nadruk ligt op geometrische figuren met meestal rechthoekige en soms gebogen contouren.

In termen van monumentaliteit kunnen de hedendaagse justitiepaleizen ook concurreren met de vroegere gebouwen. De moderne bouwwerken tellen meerdere verdiepingen; ze zijn ontworpen om een aantal diensten in onder te brengen waarvoor in de oude justitiepaleizen geen plaats meer was en hebben dus een grotere bruikbare oppervlakte. De massieve en imposante uitstraling van de oudere paleizen is wel verdwenen en heeft plaats moeten maken voor een gestroomlijnder uitzicht, wat een gevoel van lichtheid oproept en het gebouw zo van een menselijke dimensie voorziet, al blijft het grootse en imposante karakter behouden⁴⁵.

STRUCTUUR EN MATERIALEN

In de 19^e eeuw werd justitie als goddelijk gezien; ze werd geacht de mensheid te overstijgen, zoals ook de koepel van het paleis in Brussel suggereert⁴⁶. Het betreden van het paleis van Themis impliceerde een zielsverheffing, vandaar ook de aanwezigheid van trappen voor de ingang van alle justitiepaleizen (met uitzondering van de justitiepaleizen die gehuisvest werden in oude gebouwen). Na deze trappen is er een opvallende ingang deur. De imposante afmetingen ervan worden benadrukt door een portaal, voorzien van een opschrift (in Antwerpen⁴⁷) of bewaakt door leeuwen, zoals in het oude justitiepaleis van Charleroi. De thuisbasis van justitie betreden, is geen dagelijkse kwestie: dat is de boodschap die de inrichting moest uitdragen. Vaak is de gevel symmetrisch opgebouwd rond de centrale ingang, al zijn hier veel uitzonderingen op (Mechelen, Luik, Nijvel, Dendermonde).

Ook bij de hedendaagse justitiepaleizen krijgt de ingang bijzondere aandacht. Bij het justitiepaleis van Nijvel wordt ze benadrukt door de ongebruikelijke architectuur; het front wordt gevormd door twee zeilen met een bolle vorm, gericht naar de centrale as van het gebouw⁴⁸. Meer in het zuiden, in Charleroi⁴⁹, heeft de hoofdingang van het « Glazen pa-

⁴⁵ Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtsgebouw Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 6, 13.

⁴⁶ De christelijke architectuur zag in de vorm van de koepel een symbool voor de hemel, daarom werd de koepel gebruikt bij tal van religieuze gebouwen, zoals de Sint-Pietersbasiliek (Vaticaan). « Ciel », in Chevalier J. en Gheerbrant A., 1982. *Dictionnaire des symboles*, nieuwe editie, Parijs : Laffont, p. 287.

⁴⁷ « Voorzichtig en krachtvol heerschen recht en wet ».

⁴⁸ Regie der Gebouwen, 2001. *Nijvel. Het justitiepaleis II*, brochure, Brussel, p. 1 – 2.

⁴⁹ « Charleroi. Uitbreiding gerechtsgebouw (« le Palais du Verre ») », 25/04/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de Federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/uitbreiding-gerechtsgebouw-le-palais-du-verre>) [19/06/2018].

leis » een weg in beton, afgebakend met portieken in cortenstaal⁵⁰.

De monumentale trap voor de ingang is geen constante meer. Bij enkele nieuwe justitiepaleizen (Antwerpen, Nijvel) is er nog een dergelijke trap, maar meestal situeert de ingang zich op het gelijkvloers, alsof justitie naar mensenformaat herleid werd.

Hoewel symmetrie niet meer onvermijdelijk deel uitmaakt van de canon van de hedendaagse architectuur, worden de nieuwe justitiepaleizen ontworpen en georganiseerd rond hetzelfde centrale punt als de oudere: de 'salle des pas perdus'. In de nieuwe justitiepaleizen is deze zaal ruim, lichtrijk en luchtig; waarmee ze duidelijk verschilt van deze in de oude justitiepaleizen. En hoewel bij de oude en nieuwe justitiepaleizen op dat vlak architecturale vormen worden gebruikt die radicaal van elkaar verschillen, drukken ze toch hetzelfde uit, namelijk dat justitie haar wortels heeft in de publieke ruimte.

De justitiepaleizen van de 19^e eeuw zijn georganiseerd in meerdere niveaus. Dit wordt aan de buitenzijde duidelijk gemaakt door de gevel die op verschillende manieren ingericht en versierd is (met balkons, frontons, zuilen, etc.). Dit onderscheid in niveaus moest de hiërarchie binnen de gerechtelijke diensten weerspiegelen, een hiërarchie die zelf de structuur weergaf van de maatschappij uit die tijd. De rechtbanken die zich op de eerste verdieping situeerden, waren over het algemeen de meest prestigieuze: het hof van beroep, het hof van assisen, de rechtbank van eerste aanleg of de handelsrechtbank. De andere rechtbanken werden verdeeld naargelang hun belang; de minst beduidende werd naar de kelder verwezen⁵¹.

Op het eerste zicht breekt de hedendaagse architectuur met deze conventies. In het nieuwe justitiepaleis van Antwerpen situeren de rechtszalen zich boven de bureaus van de medewerkers van justitie (terwijl ze vroeger eronder of op dezelfde verdieping ingeplant werden) om het belang van de burger te benadrukken⁵². Bij de meeste nieuwe justitiepaleizen is het cellencomplex naar de kelder verhuisd, zoals ook al het geval was in de 19^e eeuw. Deze inplanting heeft misschien eerder te maken met de veiligheid dan met de symbolische hiërarchie tussen ruimtes.

De circulatiewegen zijn bij de huidige justitiepaleizen meer afgesloten dan in de gebouwen van de 19^e eeuw. In die tijd verschilde de toegang tot de rechtszalen naargelang het statuut (magistraat, publiek, beklagde). De bureaus van het personeel waren meestal gegroepeerd in

50 Cortenstaal is een zelfgepatineerd staal met een geforceerde oppervlaktecorrosie, gebruikt voor zijn esthetisch aspect en zijn weerstand tegen de weersomstandigheden. Stoz B., 2016. *Aménagements commerciaux. Se différencier pour réussir*, Luik : Edipro, p. 106.

51 Loze P., 1983. *Le palais de justice de Bruxelles. Monument XIXe*, Brussel : Atelier Vokaer, p. 2, 30.

52 Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 6, 20.

specifieke vleugels. Bezoekers mochten zich echter in de verschillende gangen begeven. Vandaag is er een strikt onderscheid tussen de plaatsen die open zijn voor het publiek enerzijds en de plaatsen die voorbehouden zijn voor personeelsleden en die alleen maar met een badge toegankelijk zijn anderzijds. In tegenstelling tot het labyrint van gangen waarmee de bezoekers van de oude justitiepaleizen te maken krijgen, als het ware een inwijdingstocht, zijn de circulatiewegen van de nieuwe gebouwen duidelijk, goed aangegeven en zichtbaar van buitenaf dankzij het gebruik van glas, om op die manier de circulatie van het publiek te vergemakkelijken⁵³.

Justitie is een nobele kracht, en dit is waarom in de 19e eeuw de justitiepaleizen gebouwd werden in nobele materialen, zoals steen. Ook bij de constructie van de hedendaagse justitiepaleizen is steen een courant gebruikt materiaal (bijvoorbeeld in Nijvel), wat het voortbestaan van justitie uitdrukt⁵⁴. Nochtans is steen niet langer het geprefereerde materiaal. De hoge ondoorzichtige gevels van steen die justitie verbergen, isoleren van de buitenwereld en alleen toegankelijk maken na een inwijdingstocht, maakten plaats voor muren van glas, die staan voor de transparantie van justitie en haar link met de buitenwereld⁵⁵. Het gebruik van glas speelt ook een belangrijke rol in de erkenning van het gebouw: het typische, boeiende spektakel van magistraten die in toga rondlopen in de glazen gangen, getuigt van de functie van het gebouw⁵⁶. Ook wordt vaak gebruik gemaakt van staal, symbool van de moderniteit. In Charleroi, in het « Glazen paleis », herinnert de combinatie van staal met glas en steen op een symbolische manier aan het rijke industriële verleden van de regio⁵⁷.

Dankzij het massale gebruik van glas komt er bovendien veel natuurlijk licht binnen, wat contrasteert met de relatieve duisternis in de oude justitiepaleizen. Door het gebruik van natuurlijk licht kan ook tegemoetgekomen worden aan een doel dat typisch is voor de hedendaagse architectuur en helemaal niet aan de orde was in de 19e eeuw, namelijk dat van een duurzame constructie met respect voor de natuur. Bij de bouw van de huidige justitiepaleizen is dit één van de belangrijkste voorwaarden die opgelegd worden. Sommige gebouwen, zoals het paleis van Antwerpen, zijn integraal rond dit principe gebouwd; ze zijn daarvoor uitgerust met zeer innovatieve technologieën⁵⁸. Ook het « Glazen paleis

⁵³ Idem, p. 6

⁵⁴ Regie der Gebouwen, 2001. *Nijvel. Het justitiepaleis II*, brochure, Bruxelles, p. 2.

⁵⁵ Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 13.

⁵⁶ Regie der Gebouwen, 2007. *Het nieuwe gerechtshof te Gent*, brochure, Brussel, p. 8 – 9.

⁵⁷ « Charleroi. Uitbreiding gerechtshof (« le Palais du Verre ») », 25/04/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de Federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/uitbreiding-gerechtshof-le-palais-du-verre>), [19/06/2018].

⁵⁸ Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel, p. 13 – 17.

» van Charleroi is één van de meest moderne en duurzame gebouwen van de stad geworden⁵⁹.

Deze aandacht voor het milieu komt ook tot uiting in het feit dat men de natuur opnieuw een centrale plaats wil geven in steden ... en in gebouwen. Zo zijn verschillende justitiepaleizen uitgerust met binnentuinen⁶⁰. Bijvoorbeeld, in Hasselt is bij de bouw van het nieuwe justitiepaleis ook een park aangelegd, waar de ramen van de rechtszalen op uitgeven.

Vandaag wordt bij de bouw van justitiepaleizen ook met andere aspecten rekening gehouden, zoals veiligheid, lawaai, toegankelijkheid voor personen met een beperkte mobiliteit, onderhoudsfaciliteiten, communicatietechnologie en het comfort van de gebruikers. Deze elementen hebben tevens een impact op de architectuur en op de locatie.

Bovendien wordt ook aandacht besteed aan cultureel erfgoed. Dit staat duidelijk centraal bij de renovatie van oude justitiepaleizen. Ook bij hedendaagse constructies houdt men hiermee rekening, door oude bouwelementen te integreren, zoals in Ieper of Bergen. In Bergen zijn alle architecturale composities van de site van de « Hoven van Justitie » zo gebouwd dat ze zich oriënteren op de Tour Valenciennoise, die een sterke en verlichte symbolische as vormt⁶¹. De toren functioneert als ruggengraat van een « ruimtelijke kathedraal » met een gezellige sfeer, die uitnodigt tot reflectie en meditatie⁶².

Verschillende gebouwen, waaronder de oude justitiepaleizen van Antwerpen, Brussel en Luik, zijn geklasseerd. Bovendien moeten ontwerpers van nieuwe gebouwen ervoor zorgen dat de constructies geïntegreerd worden in het stedelijk landschap en niet uit de toon vallen ten opzichte van de oude gebouwen in hun buurt. In Eupen moet het toekomstige complex in het verlengde liggen van de bestaande stedelijk structuur⁶³. Ook de uitbreidingen van het justitiepaleis in Luik zijn gebaseerd op een architectuur die focust op het geheel, die de omgeving respecteert en het vernielde stedelijke weefsel herstelt⁶⁴.

59 « Charleroi. Uitbreiding gerechtsgebouw (« le Palais du Verre ») », 25/04/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de Federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/uitbreiding-gerechtsgebouw-le-palais-du-verre>), [19/06/2018].

60 Bijvoorbeeld Antwerpen, Gent.

61 Regie der Gebouwen, 2003. *Bergen – De Hoven van Justitie*, brochure, Brussel, p. 6.

62 Idem, p. 3.

63 « Eupen. Justitiepaleis », 19/06/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/justitiepaleis>), [19/06/2018].

64 Regie der Gebouwen, 2005. *Het justitiepaleis van Luik en zijn uitbreidingen*, folder, Brussel.

DE DECORATIE

Veel versieringen op de gevels van de oude justitiepaleizen hebben een symbolische betekenis die op justitie betrekking heeft. Deze decoratieve elementen - die overvloedig aanwezig zijn bij justitiepaleizen met een eclectische stijl - zijn bedoeld om de toeschouwer te intimideren: ze stellen een alwetende justitie voor. Het justitiepaleis van Brussel in het bijzonder telt heel wat symbolische versieringen uit verschillende tradities, die samen een echte codetaal over justitie en de sociale orde vormen⁶⁵.

Er zijn niet alleen gesculpteerde decors. Veel gebouwen hebben ook een vrijstaand standbeeld van Justitie, dat zittend of rechtstaand en met attributen⁶⁶ (in de oude paleizen van Dinant, Mechelen, Nijvel, Doornik) wordt voorgesteld. In sommige justitiepaleizen worden andere personificaties van justitie afgebeeld. In Antwerpen staan de « Wet » en « Justitie » tegenover elkaar voorgesteld, op de twee zuilen die de toegangspoort vormen. In Veurne en Hoei wordt de « Kracht » afgebeeld.

Door goden en godinnen⁶⁷ – maar ook wetstafels – af te beelden, wilde men herinneren aan de goddelijke oorsprong van justitie, zoals deze werd gezien in de 19^e eeuw. Justitie is van nature universeel en tijdloos. Nochtans lijkt de architectuur van de oude justitiepaleizen zich ook in te schrijven in een preciezer geografisch en temporeel kader. Zo vormt de leeuw een bijna alomtegenwoordige figuur in het decor van de justitiepaleizen. De leeuw is het heraldische embleem van de Belgische Staat en symboliseert haar macht. Hij staat ook symbool voor de onafhankelijkheid, de macht en de kracht die justitie kenmerken bij de toepassing van de Grondwet⁶⁸. De leeuw wordt regelmatig afgebeeld op een medaillon of een wapenschild, en hij draagt soms een kroon. In het decor komen ook elementen terug die verwijzen naar de koninklijke macht, zoals de twee letters « L » die tegen elkaar aanleunen en samen het cijfer « II » vormen, wat verwijst naar koning Leopold II⁶⁹ (Brussel, Neufchâteau), of de kroon (Neufchâteau).

Er wordt soms ook gebruik gemaakt van decoratieve elementen die geïnspireerd zijn op de regionale folklore. In Nijvel, bijvoorbeeld, staat er halverwege de nok van de toren een standbeeld van het personage Jean de Nivelles⁷⁰. In Verviers, staan beelden van vier juristen van het

⁶⁵ Loits A. en Vandenbreenen J., 2001, p. 46 – 51.

⁶⁶ Het zwaard en de weegschaal. « Justice », in Chevalier J. en Gheerbrant A., 1982, p. 550.

⁶⁷ Bijvoorbeeld: Themis (Brugge), Athena (Brussel), Artemis (Brugge, gevel aan de achterkant), Vulcanus (Brugge, gevel aan de achterkant), Pan (Brugge, gevel aan de achterkant).

⁶⁸ Loits A. en Vandenbreenen J., 2001, p. 46.

⁶⁹ Loits A. en Vandenbreenen J., 2001, p. 46.

⁷⁰ Jean de Nivelles is een Franse baron uit de 15e eeuw, die oorspronkelijk « Jean III de Montmorency », genoemd werd, en die de rangen van koning Lodewijk XI verraadde om partij te kiezen voor de hertog van Bourgogne, Karel de Stoute. Toen hij overleed werd door zijn vader, zou hij gevlucht zijn naar Nevele — in het Frans vertaald als « Nivelles ». Hij werd geassocieerd met de klokkenluider van de collegiale Sint-Gertrudis en door de stad Nijvel geadopteerd op basis van homofonie. « Nivelles (Jean de) », in Bouillet M.-N., 1847. *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Parijs : Hachette, p. 1277; Detournay J., « Jean de Nivelles », in *Toeristische dienst Nijvel*, (<http://www.tourisme-nivelles.be/index.php?/jean-de-nivelles.html>), [08/01/2016].

kerkelijk prinsdom van Luik op de gevel van het gebouw dat ingehuldigd werd in 1853: van Charles de Méan (1604 – 1674), Mathias-Guillaume de Louvrex (1665 – 1734), Toussaint Dandrimont (1757 – 1822) en Olivier Leclercq (1761 – 1842). Bij historische gebouwen zijn er trouwens vaak elementen die herinneren aan hun oorsprong, zoals oude wapenschilden (Brugge, Luik, Mechelen, Turnhout) of inscripties (Mechelen⁷¹). Bovendien wordt het geografisch ressort van een jurisdictie soms met wapenschilden⁷² aangegeven op het monument, zoals in Nijvel.

De nieuwe justitiepaleizen zijn niet gedecoreerd. In het beste geval wordt wat kleur gebruikt op de dragende structuur (fluogeel) van de monumentale trap, bij de ingang van het paleis in Antwerpen, of binnen in het nieuwe justitiepaleis van Gent. Er worden meestal sobere tinten gebruikt (grijs, wit). Als er al versiering is, dan is deze lineair. In zeldzame gevallen worden er sculpturen voorzien. In Charleroi is er bijvoorbeeld een werk van de artiest Jean-François Diord, ter ere van de beroemde astrofysicus Georges Lemaître⁷³, afkomstig van Charleroi. Zoals we al stelden, betekent de afwezigheid van decoratie niet noodzakelijk dat er geen boodschap meegegeven wordt, en ook niet dat er niets wordt uitgebeeld. Bij het justitiepaleis van Antwerpen verwijzen de puntige daken - in de vorm van een schelp - naar het Vlaamse landschap, met populieren die golven in de wind en boten die over de Schelde glijden⁷⁴. In Hasselt staat de beeltenis van de hazelaar centraal. Deze staat afgebeeld op het wapenschild van de stad Hasselt, maar was volgens de Regie der Gebouwen ook de boom waaronder de Germaanse volkeren recht spraken⁷⁵. Deze metafoor inspireerde niet alleen de uitwerking van de buitenzijde van het gebouw⁷⁶, maar ook van de binnenzijde⁷⁷. Bij de architectuur van het justitiepaleis van Nijvel is gebruik gemaakt van het figuur van een boek, in de vorm van twee gebogen zeilen die de gevel vormen⁷⁸.

71 « Dit gebouw/ voormalig paleis/ van/ Margareta van Oostenrijk/ 1507-1527/ en van den/ Grooten Raad van Mechelen/ 1616-1795/ werd als/ burgerlyke rechtbank/ in zynen oorspronkelyken vorm/ hersteld en volmaakt/ door/ de provincie Antwerpen/ ten jare MDCCCLXXVIII/ Ridder Ed. Pycke d'Iddeghe/ Gouverneur der provincie/ Em. Geelhand. J.B.J. Heylen. Ed. Broers/ Ch. du Bois. Aug. Reypens. J. Smolderen/ leden der bestendige deputatie/ J. Thielens provinciale griffier/ L. Blomme provinciale bouwmeester ».

72 Het timpaan van het portaal draagt de wapenschilden van de stad en de provincie, terwijl deze van de ramen erboven de blazoenen van de steden Jodoigne, Nijvel en Waver voorstellen.

73 « Charleroi. Uitbreiding gerechtsgebouw (« le Palais du Verre ») », 25/04/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/uitbreiding-gerechtsgebouw-le-palais-du-verre>), [19/06/2018].

74 Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, folder, Brussel.

75 Volgens historicus R. Jacob het zou in werkelijkheid eerder om de lindeboom gaan. Jacob R., 1994. *Images de la justice. Essai sur l'iconographie judiciaire du Moyen-Âge à l'âge classique*, Parijs : Le Léopard d'or, p. 44.

76 De structuur van de gevel, die helemaal uit hout bestaat, verwijst naar de takken van een boom en zal mettertijd groen-grijs worden (« Hasselt. Gerechtsgebouw », 27/02/2017, in Regie der Gebouwen, *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat*, 2018, (<https://www.regiedergebouwen.be/nl/projects/gerechtsgebouw-0>), [19/06/2018]).

77 De publieke ruimtes en de receptie zijn ingericht met tafels in de vorm van takken; de vinyl vloerbekleding, speciaal voor het project ontworpen, lijkt op een bladerdak en achter de receptie hangt de foto van een blad van een hazelaar, honderdmaal uitvergroot. (*Ibidem.*)

78 Regie der Gebouwen, 2001. *Nijvel. Justitiepaleis II*, brochure, Brussel, p. 4.

CONCLUSIE

In België wordt het gerechtelijk landschap vanaf 1830 gevormd en hervormd. In dit artikel bespraken we de justitiepaleizen, die het uithangbord van justitie vormen, het theater van haar voorstellingen, de tempel van haar ritueel. In de loop van de 19e eeuw was er een eerste piek in de bouw van deze paleizen. Parallel met de bouw van nieuwe constructies werden oude gebouwen gerestaureerd om er gerechtelijke instanties in onder te brengen. Hoewel de architecturale stijlen en decors varieerden, dienden ze eenzelfde beeld van justitie uit te dragen: als heilig, almachtig en meedogenloos. De manier waarop de autoriteiten justitie wilden voorstellen, werd door architecten omgezet in steen. Aan de vooravond van de Grote Oorlog was de eerste fase van het gerechtelijk landschap voltooid. In de eeuw die daarop volgde, waren er weinig veranderingen. Justitie van haar kant maakte een belangrijke evolutie door. Daardoor had ze niet langer voldoende aan de plaats waarover ze tot dan toe beschikte. Meer en meer gerechtelijke diensten vonden een onderkomen buiten de justitiepaleizen, elders in de stad. Dit zorgde ervoor dat de uitoefening van justitie verspreid en gedecentreerd was. Aan het einde van de 20e eeuw wilde men de verschillende jurisdicties opnieuw op één gezamenlijke plaats onderbrengen. In een twintigtal jaar werden er tal van nieuwe gebouwen gerealiseerd en restauraties uitgevoerd. Het gerechtelijk landschap werd bijna volledig en aan hoge snelheid vernieuwd. Haar fysionomie werd daardoor grondig overhoopgehaald. De nieuwe gebouwen werden inderdaad gebouwd volgens een hedendaagse architectuur, die totaal losstaat van de oude modellen, en vertolken een nieuw discours over de gerechtelijke instelling. Ze stellen justitie voor als democratisch, transparant en verzoenend, wat in contrast staat met het schrikbeeld dat de oude justitiepaleizen creëerden. Hedendaagse justitiepaleizen staan voor vrede, en niet langer voor angst. De deugd waaraan ze zijn opgedragen, is niet langer goddelijk, maar wordt aan de mensen toegeschreven. De justitiepaleizen zijn dan ook teruggebracht op mensenmaat.

Er zijn veranderingen merkbaar in de manier waarop justitie wordt voorgesteld, maar er is ook continuïteit. Hoewel de architecturale uitdrukking sterk varieert doorheen de tijd, behoudt justitie wel haar plechtige karakter. Ze kijkt niet meer neer op de stad, van op haar hoge trappen en haar ondoordringbare muren hebben plaatsgemaakt voor een glazen huid. Bezoekers kunnen de serene sfeer – weg van de drukte van de stad – ervaren in de justitiepaleizen. De hedendaagse justitiepaleizen zijn ook niet langer doolhoven die emoties oproepen, maar havens van vrede, die uitnodigen tot bezinning en een doel hebben dat sterk gelijkt op de zielsverheffing die het oorspronkelijke parcours van de oude justitiepaleizen wilde oproepen. Het effect dat de architectuur wil bereiken, is dus globaal genomen hetzelfde. Het is vooral de manier waarop dit effect bereikt wordt, die verschilt. De architectuur wil stimuleren tot introspectie en tot openheid van geest, die noodzakelijk zijn om gerechtelijke acties uit te

voeren en de vrede te herstellen. Ook de verhouding van justitie tot de natuur is veranderd, al is ze nog steeds aanwezig. Destijds maakte de architectuur van de justitiepaleizen, in het bijzonder voor de inrichting van de rechtszalen, gebruik van natuurlijke elementen waarnaar traditioneel verwezen wordt bij het gerechtelijk ritueel: de berg van justitie, een muur van taken, de boom of de steen van justitie ... Vandaag wordt de natuur op een meer « brute » manier gekoppeld aan justitie, door parken rondom het paleis of de binnentuinen aan te leggen. De justitiepaleizen blijven bovendien een belangrijke plaats innemen in het stadsgezicht, als een referentiepunt in de stad, zoals justitie ook een referentiepunt is voor de organisatie van de samenleving door sociale orde te creëren en te bewaren.

Van de 19e tot de 21e eeuw lijkt elke periode haar eigen beeld van justitie te hebben, maar toch zijn er overeenkomsten. Is het dan ook niet naïef te denken dat justitie maar één gezicht heeft? We kunnen waarschijnlijk nog heel wat leren uit de studie van de architectuur van de oude en nieuwe justitiepaleizen.

BIBLIOGRAFIE

- Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, Gent – Turnhout, 1965 - 2011.
- Le patrimoine monumental de la Belgique – Wallonie*, Luik, 1973 - 1997 & 2004 - 2011.
- Bouillet M.-N., 1847. *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Parijs : Hachette.
- Caudron J. *et al.*, 2007. *De Tempel van Themis*, Heule : Snoeck.
- Chevalier J. en Gheerbrant A., 1982. *Dictionnaire des symboles*, nouvelle édition, Parijs : Laffont.
- Detournay J., « Jean de Nivelles », in *Toeristische dienst. Nijvel*, (<http://www.tourisme-nivelles.be/index.php/?/jean-de-nivelles.html>).
- Garapon A., 1985. *L'Âne portant des reliques. Essai sur le rituel judiciaire*, Parijs : Le Centurion.
- Godinas J., 2008. *Le palais de Liège, cœur de la Cité ardente*, Namen : Institut du Patrimoine Wallon.
- Jacob R., 1994. *Images de la justice. Essai sur l'iconographie judiciaire du Moyen-Âge à l'âge classique*, Parijs : Le Léopard d'or.
- Loits A. en Vandenbreeeden J., 2001. *Le Palais de Justice de Bruxelles*, Brussel : Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.
- Loze P., 1980. « Historicisme et architecture monumentale », in *Poelaert et son temps*, Brussel : Crédit Communal de Belgique.
- Loze P., 1983. *Le palais de justice de Bruxelles. Monument XIXe*, Brussel : Atelier Vokaer.
- Mignot C., 1983. *L'architecture au XIXe siècle*, Parijs : Office du Livre.
- Stoz B., 2016. *Aménagements commerciaux. Se différencier pour réussir*, Luik : Edipro.
- Van Belle J. *et al.*, 2012. « Réflexion sur la symbolique des palais de justice comme un des piliers dans la ville », in *Les Cahiers nouveaux*, n°82 (août 2012), pp. 25 – 32.
- Velle K. en Drossens P., 2009. « De rechterlijke macht », in Van den Eeckhout P. en Vanthemsche G. (eds.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België 19^e - 21^e eeuw. Tweede herziene en uitgebreide uitgave*, Brussel : Koninklijke Commissie voor Geschiedenis/ Commission royale d'Histoire.
- Witte E., Gubin E., Nandrin J.-P. en Deneckere G., 2005. *Nouvelle histoire de Belgique. Volume 1: 1830-1905*, Bruxelles : Editions Complexe.

Bronnen

- Regie der Gebouwen, 2001. *Nijvel. Het justitiepaleis II*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2003. *Bergen - De Hoven van Justitie*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2003. *Het justitiepaleis van Aarlen. Gebouw B*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2005. *Het justitiepaleis van Luik en zijn uitbreidingen*, folder, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2005. *Bergen. Uitbreiding van het justitiepaleis*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, persdossier 28-03-2006 (onuitgegeven), Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2006. *Nieuw gerechtshof Antwerpen*, folder, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2007. *Bergen - De Hoven van Justitie*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2007. *Het nieuwe rechtsgebouw te Gent*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2008. *Brussel. Het justitiepaleis*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2010. *Brussel. Het justitiepaleis Montesquieu*, brochure, Brussel.
- Regie der Gebouwen, 2011. *Brussel. Het justitiepaleis Themis*, brochure, Brussel.
- Wet van 18 juni 1869 op de rechterlijke inrichting, *Belgisch Staatsblad* 26 juni 1869.
- Kamer van volksvertegenwoordigers, *Parlementaire Handelingen*, zittingen van 1844 - 1845 tot 1913 - 1914, en *Parlementaire Stukken*, zittingen van 1831 - 1832 tot 1913 - 1914, Brussel.
- Senaat, *Parlementaire Handelingen*, zittingen van 1847 - 1848 tot 1913 - 1914, en *Parlementaire Stukken*, zittingen van 1834 - 1835 tot 1913 - 1914, Brussel.

Belangrijke websites

Agentschap Onroerend Erfgoed, 2018. *Inventaris Onroerend Erfgoed*, (<https://inventaris.onroenderfgoed.be>).

Regie der Gebouwen, 2018. *Regie der Gebouwen. De vastgoedbeheerder van de federale staat* (<http://www.regiedergebouwen.be>).

Rogers Stirk Harbour + Partners, 2018, (<https://www.rsh-p.com>).

Wallonie patrimoine. Awap, 2018. *Inventaire du patrimoine culturel immobilier*, (http://lamspw.wallonie.be/dgo4/site_ipic).

Persartikels

Blandamour R., Vervaeke H. en Willekens J., 28/03/2018. « Nouveau statut pour ma Régie des Bâtiments 28/03/2018 », videoreportage, op *Canal Z*, 2018, (<http://canalz.levif.be/news/nouveau-statut-pour-la-regie-des-batiments-28-03-18/video-normal-819877.html>), [19/06/2018].

Blomme P. en Coulée Ph., 28/03/2018. « La Régie des Bâtiments bientôt société anonyme de droit public », in *L'Echo*, 2018, (<https://www.lecho.be/economie-politique/belgique/federal/la-regie-des-batiments-bientot-societe-anonyme-de-droit-public/9996366.html>), [19/06/2018].

Delplanque T., 22/12/2017. « La ville de Tournai disposera-t-elle bientôt d'un nouveau palais de justice ? », op *RTBF.be*, 2018, (https://www.rtbf.be/info/regions/detail_tournai-du-neuf-dans-le-dossier-du-palais-de-justice?id=9796626), [19/06/2018].

Dubois V., 28/12/2017. « Un nouveau Palais avant que la Justice tournaisienne ne perde la tête », dans *L'Avenir.net*, 2018, (https://www.lavenir.net/cnt/dmf20171228_01105003/un-nouveau-palais-avant-que-la-justice-tournaisienne-ne-perde-la-tete), [19/06/2018].